

“Aut inveniam viam, aut faciam” — «Або знайду свій шлях, або прокладу його сам»

19 травня 2023 року в Інституті соціології Національної академії наук України відбувся науково-практичний онлайн-семінар під назвою “Aut inveniam viam, aut faciam” — «Або знайду свій шлях, або прокладу його сам». На семінарі обговорювали проблеми перекладу в царині соціогуманітарного знання та питання наукової й міжкультурної комунікації. Подію було приурочено до Дня Європи в Україні. У заході брали участь науковці та викладачі з Інституту соціології НАН України, Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Українського католицького університету (Львів), факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка, Української школи архетипіки (Київ), Інституту народознавства НАН України (Львів), Київського національного лінгвістичного університету та Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів).

Загалом було заслухано та переглянуто 12 доповідей і презентацій. Завершився семінар тематичною дискусією, до якої могли долучитися всі охочі. Модерувала захід Ольга Максименко (Інститут соціології НАН України). Технічну та організаційну підтримку семінару забезпечували: заступник директора Інституту соціології Сергій Дембіцький, виконувачка обов'язків ученого секретаря Ірина Мариніч та дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи Наталя Отрищенко.

Частину виступів подано далі.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО (модератор),

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (вул. Шовковична, 12, Київ, 01021)

ОЛ'НА МАКСЫМЕНКО (moderator),

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.maksimenko.65@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2804-2790>

Цитування: “Aut inveniam viam, aut faciam” — «Або знайду свій шлях, або прокладу його сам». (2023). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3, 166–198.

Вступне слово¹

Шановні колеги та любі читачі часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»! До вашої уваги — виступи семи учасників науково-практичного семінару, на якому обговорювалися питання наукового перекладу та академічної й міжкультурної комунікації. Захід, що його zorganizував відділ методології та методів соціології Інституту соціології Національної академії наук України, проходив 19 травня 2023 року в онлайн-форматі.

Проведений семінар мав доволі символічну назву — **«Або знайду свій шлях, або прокладу його сам»** (до речі, уперше цей вислів ужив видатний карфагенський полководець Ганібал, коли переправлявся зі своєю армією через Альпи). Тому передовсім ми висловили сердечну подяку тим, хто знайшов свій шлях до нас (або ж проклав його самостійно), оскільки без їхньої зацікавленості та допитливості цей захід навряд чи відбувся б. Присвятили ми цей семінар, як щойно було зауважено, проблемам перекладу в царині соціогуманітарного знання та питанням наукової й міжкультурної комунікації. А приурочений він був до Дня Європи в Україні, який з 2003-го до 2022 року включно відзначали в третю суботу травня, а з цього року й надалі святкуватимуть 9 травня, разом із державами Європейського Союзу.

Пропонуємо вам ознайомитися з переліком та змістом обговорюваних питань.

1. Історія перекладацької думки. Перші спроби перекладу наукових джерел. Переклади праць із суспільствознавчої тематики.

Що стосується історії перекладу як царини знання й галузі практичної діяльності, то, мабуть, варто зауважити, що першим перекладачем, чие ім'я згадується в письмових джерелах, був Анхурмес зі Стародавнього Єгипту. Він був верховним жерцем і жив за часів правління фараона Рамзеса II (XIV ст. до н. е.). Найдавнішими письмовими перекладами здебільшого вважаються написи на глиняних табличках у Вавилоні, виконані шумерською та аккадською мовами. У античному світі, передовсім у Стародавньому Римі, перекладацька діяльність розвивалася доволі активно. Поширеними були, зокрема, переклади творів давньогрецької літератури. З'явилися перші рекомендації щодо процесу перекладання: наприклад, видатний політик та оратор Марк Тулій Цицерон висловлювався проти буквального перекладу, оскільки був упевненим, що такий переклад призводить до «зубожіння оригіналу». Кращим, на думку Цицерона, було би передавання не форми тексту, а його змісту та сенсу. У середні віки важливу роль відігравали переклади священних текстів — прикладом може слугувати переклад Біблії на готську мову, виконаний місіонером Вульффілою (IV ст. н. е.). Не менш значущими були переклади філософських трактатів та праць із природничих наук, здійснювані в Арабському халіфаті. У Багдаді була заснована

¹ Під час підготовки виступу було використано такі матеріали: Бюро перекладів "Mova Club". (2021, 9 червня). *Послуги перекладу: історія та сьогодення*. Отримано з: <https://mova-club.kiev.ua/en/why-mc/news/139-posluhy-perekladu-istoriia-ta-sohodennia>; Введенська, Т.Ю., & Короткова, С.В. (2021). *Історія та теорія перекладу* [методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи для студентів спеціальності 035 «Філологія»]. Дніпро, Україна: Національний технічний університет «Дніпровська політехніка».

школа перекладачів, якою опікувався халіф аль-Мансур (роки правління — 754–775). У епоху Відродження та Реформації з'являється значна кількість перекладів світської літератури; крім того, німецький теолог та священник Мартин Лютер (1483–1546) виконав новий переклад Святого Письма. В епоху бароко, що тривала з кінця XVI до середини XVIII сторіччя, популярним був так званий «прикрашальний переклад», коли, згідно з вимогами «гарного смаку», які диктувала тогочасна Франція, з оригінальних творів вилучалося все те, що могло не сподобатися читачам, або ж додавалося щось нове, здатне «ушляхетнити» ці твори.

В історії української перекладацької думки XVIII — початку XX століття видатними постатями були Григорій Сковорода, Осип-Юрій Федькович, Іван Франко, Леся Українка, Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький. У XX столітті на ниві перекладацтва плідно працювали Микола Зеров, Микола Лукаш, Максим Рильський. Не можна не згадати й про Івана Огієнка (митрополита Іларіона), котрий здійснив переклад Біблії. А Іван Франко, Микола Зеров та Максим Рильський були не лише практикаками, а й теоретиками перекладацької справи. Відомою працею Івана Франка є «Дещо про штуку перекладання», а Максиму Рильському належить праця «Проблеми художнього перекладу».

Серед сучасних перекладачів варто вирізнити Михайла Якубовича, котрий переклав Коран українською мовою, Ярославу Шекеру, відому завдяки збірці «Піднебесні пісні» (українські переклади китайської поезії), Юрія Андруховича, Юрія Покальчука, Роксолян Зорівчак та ін. Доцільно було б також згадати низку перекладів Тараса Цимбала, нашого колеги з факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Це, наприклад, «Зброя, мікроби і сталь: витоки нерівностей між народами» (автор — Джаред Даймонд), «Плуг, мор і нафта: як людство здобуло контроль над кліматом» (автор — Вільям Радимен), «Всесвіт на долоні: подорож крізь простір, час та за їхні межі» (автор — Кристоф Гальфар), «Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму» (автор — Анна Мілада Вахудова) і багато інших праць. Деякі з них Т. Цимбал перекладав разом з Артемієм Дейнекою, Миколою Климчуком, Катериною Ботановою та Юрієм Прохаськом.

2. Особливості перекладу/редагування наукових, науково-популярних та публіцистичних матеріалів у царині соціальних та гуманітарних наук. Лексичні та граматичні труднощі перекладу термінів і мовних конструкцій, «хибні» друзі перекладача. Програми машинного перекладу: наскільки вони здатні допомогти?

Ці питання докладно висвітлили доповідачі, котрі мають досвід перекладу з англійської, німецької, польської, французької та інших мов: співзасновник Української школи архетипіки *Едуард Афонін*, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України та національний координатор проєкту ISSP (Міжнародної програми соціального дослідження) *Ольга Іващенко*, заступник директора Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України *Сергій Йосипенко* та провідний науковий співробітник цього ж інституту *Оксана Йосипенко*, дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи *Наталія Отріщенко*, доцент кафедри соціології

Українського католицького університету *Данило Судин*, професор кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка *Юрій Романенко* та доцент факультету східної і слов'янської філології Київського національного лінгвістичного університету *Наталія Сидяченко*. Доволі неординарною виявилася доповідь незалежної дослідниці *Марії Гасаненко* про штучний інтелект.

3. Переклад та адаптація тестів, опитувальників, проєктивних методик: з якими викликами здебільшого стикаються дослідники?

Перекладу опитувальників (точніше, одного опитувальника у міжнародному академічному порівняльному проєкті) був присвячений виступ *Андрія Горбачика*, професора кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка та національного координатора проєкту «Європейське соціальне дослідження» в Україні. Крім того, варто зазначити, що переклад та адаптація опитувальників — важлива частина доробку науковців Інституту соціології. Зокрема, *Наталія Паніна* переклала та адаптувала до вітчизняної аудиторії опитувальник *Еморе Богардуса* для визначення рівня міжетнічної та міжнаціональної толерантності; *Сергій Дембіцький* працював над тестом *Леонарда Дерогатиса*, призначеним для вимірювання рівня психологічного дистресу, а *Наталія Костенко*, *Людмила Скокова* та *Катерина Іващенко* переклали й адаптували шкалу для вимірювання культурного інтелекту, авторами якої є *Кристофер Ерлі* та *Сун Енг*. Про те, як ішла робота над цими методиками (а це була величезна робота, яка складалася з кількох етапів і тривала кілька років), можна дізнатися з колективної монографії «Комплексні вимірювальні інструменти в соціології: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності» за редакцією *Євгена Головахи* та *Сергія Дембіцького*. Книга є у відкритому доступі. Стосовно ж перекладу та адаптації проєктивних методик слід зазначити, що вони (так само, як і особистісні тести, тести здібностей та ін.) є ділянкою роботи психологів, що знайшло відображення в низці праць, з якими всі охочі можуть ознайомитися.

4. Власний досвід перекладу наукових статей / монографій та публіцистичних текстів з англійської (або інших іноземних мов) на українську та з української на англійську або інші іноземні мови.

Певна річ, майже кожен із нас має досвід перекладу праць зарубіжних науковців та публікації їх у науково-теоретичних часописах. Наприклад, працівники Інституту соціології публікують свої переклади на сторінках журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». *Світлана Іващенко*, науковий редактор часопису, свого часу переклала (разом із *Катериною Костецькою*) з польської мови статтю *Міхала Кота* «Чи вчаться політичні партії? Оцінка ефективності політичної гри польських партій в процесі ухвалення виборчого закону 2001 року». *Андрій Малюк* переклав дві статті *Імануїла Валерстайна* — «Маркс і слабозвиненість» та «Модернізація: мир праху її». Три статті *Девіда Лейна* («Кольорова» революція як політичний феномен», «Соціологічні наслідки двадцяти років перетворень: як зближуються Схід і Захід?» та «Безробіття й перетворення: масштаби, політика і контрзаходи») переклав з англійської *Дмитро Гломозда*. *Ксенія Урсулєнко* переклала з німецької статтю *Гельмута Штайнера* «Соціо-

логія професії як покликання», Олександр Шульга — статтю Йогана Дреера «Символ і теорія життєсвіту: трансценденції життєсвіту і подолання їх за посередництва знаків і символів». Павло Кутуєв, наш колега з Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» переклав статтю Макса Вебера «Антикритична післямова до «Духу капіталізму». Зрозуміло, що це лише маленька частина перекладацького доробку українських соціологів. Не можна не згадати про переклади більш масштабних праць, як-от «Підходи до класового аналізу». Це колективна монографія за редакцією Ерика Оліна Райта, перекладена Оленою Симончук, провідним науковим співробітником відділу соціальних структур Інституту соціології. Книга також містить англо-український словник соціологічних термінів у царині класового аналізу, укладачкою якого є пані Олена.

5. Власний досвід виступів (презентацій) на міжнародних наукових конференціях та участі в міжнародних дослідницьких проектах.

6. Особливості ділового спілкування та мережування (*networking*) з науковцями інших країн.

7. Шляхи інтеграції українських дослідників у європейський та світовий науковий простір.

Ці три питання було порушено в доповідях *Ольги Бурової, Наталії Майструк та Ольги Максименко*. Принагідно варто зауважити, що Ольга Бурова, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології, зорганізувала для працівників нашого інституту спеціалізований розмовний клуб англійської мови, який функціонував упродовж п'яти років і змушений був припинити свою діяльність лише після спалаху пандемії коронавірусу. Практично всі, хто відвідував заняття пані Ольги, відчув, наскільки корисними були ці заняття, наскільки вони допомогли покращити мовленнєві навички. Учасниця низки міжнародних дослідницьких проектів та програм стажування, О. Бурова у березні цього року стала національною представницею від України у Всесвітній асоціації дослідження громадської думки, з чим ми її щиро привітали.

Семинар пройшов у дружній і творчій атмосфері, з численними коментарями та пропозиціями. Зокрема, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» Віктор Степаненко вказав на доцільність уніфікації правил для передавання українською мовою прізвищ та імен закордонних учених.

Тези доповідей учасників круглого столу

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Наукове редагування перекладів підручників та академічних видань як необхідний складник якості перекладу¹

Ініціюючи 1997 року видання підручника провідного британського соціолога Ентоні Гіденса українською мовою, я мала на меті не лише зробити відомий підручник доступним для української аудиторії, а й показати взірць навчального посібника, написаного мовою, зрозумілою для непідготованого читача, — щоб текст підручника не відлякував надмірною складністю наукового змісту, а навпаки, наближав читачів до розуміння соціології як науки. Зважаючи на відгуки колег, зокрема професора Володимира Воловича, який зазначив, що перевагою підручника є ясна й чітка мова, можу стверджувати, що я із завданням упоралася. Адже підручник згодом був обраний базовим у більшості українських університетів, де запроваджувалася спеціальність «Соціологія» або читався курс загальної соціології на різних факультетах. Ентоні Гіденс, відомий у світі як соціолог новітнього часу, опублікував низку теоретико-методологічних монографій та розробив теорію структурації, до якої ми завжди звертаємося в контексті соціоструктурного аналізу. Всі його монографії написані класичною науковою мовою, адресованою професійній спільноті. Натомість підручник написаний простою і доступною мовою, зважаючи на іншого адресата — студентство. На це Гіденс неодноразово вказував у авторському вступі. Мова підручника має бути чіткою, ясною і дохідливою, як інструмент для пізнання складних соціологічних тем і проблем, а також бути уважною до читача. Науковець має змогу самостверджуватися в професійному академічному колі, але коли він береться за написання навчальної літератури, то тут мова повинна бути дещо іншою — не надто складною і водночас не банально спрощеною, а коректною і виважено обраною, щоб слугувати містком для введення до соціології як науки. Завдання не з легких, бо, окрім фахової компетентності, вимагає ще й доскона-

¹ Тези доповіді базуються на таких матеріалах: Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Всесвіт; Гіденс, Е. (1999). *Соціологія* (3-тє вид.). Київ: Основи; Іващенко, О. (2012). Загальна й економічна соціологія Макса Вебера українською. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 223–227; Іващенко, О. (2015). Про оновлений канон Гіденса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 188–196; Осовський, В. (2014). *Вступ до соціології: цикл лекцій*. Київ: Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Giddens, A., & Sutton, Ph.W. (2013). *Sociology* (7th ed.). Cambridge, England: Polity Press та ін.

лого знання мови, якою, власне, й видається підручник. Якщо порівнювати з практично нестравною «Рабочей книгой социолога»¹, то ми помітно просунулися, хоча нам ще є куди рости й розвиватися. І це перше, на що я хотіла звернути увагу. Для мене прикладом того, як читати лекції з соціології — структуровано й логічно з великою кількістю прикладів з власного дослідницького та життєвого досвіду, залишається конспект лекцій професора Володимира Оссовського, ретельно й уважно занотованих його вдячними студентами та опублікованих 2014 року Видавничим домом «Києво-Могилянська академія». Попри час, цей конспект лекцій не втратив своєї актуальності і сьогодні є цінним щодо вибору тем і контенту як для студентів, так і для викладачів. Зміни в структурі й змісті сьомого видання підручника Гіденса, яке побачило світ 2013 року, докладно описані мною в статті «Про оновлений канон Гіденса» (2015), з посиланням на третє видання, надруковане (за моєю науковою редакцією) 1999 року видавництвом «Основи». Принагідно варто зазначити, що 2021 року побачило світ уже дев'яте видання цього підручника — значно розширене і дещо переформатоване, зважаючи на актуалізацію певних тем.

Тепер, власне, стосовно важливості ролі наукового редактора перекладу фахової літератури. 2012 рік ознаменувався довгоочікуваним виходом у світ фундаментальної праці Макса Вебера «Господарство і суспільство» українською мовою. Книга була випущена Видавничим домом «Всесвіт». Для мене, як фахівця в царині економічної соціології, ця подія стала знаком того, що класика соціологічної думки нарешті починає мовити українською. Кожне видання перекладної класичної наукової літератури — це, окрім самого факту публікації, ще й засіб формування спеціальної наукової термінології українською мовою, котра в радянські часи репресувалася разом із її носіями — як недолуга побутова говірка, неспроможна передати високі наукові смисли. Тому я з цікавістю брала в руки 1100-сторінковий фоліант Макса Вебера — адже автор починав свій трактат саме з розділу термінології, якою потім користувався у викладенні своїх теоретичних положень. І що я побачила? Брак фахової підготовки перекладача в галузі соціології. Мова перекладу — чудова і навіть вишукана, проте без нормативної усталеної спеціальної соціологічної термінології. Зокрема, розділ «Класи і стани» в нашому перекладі не знає таких термінів, як «класова структура», «статус», «соціальна стратифікація». А в мене є англomовний варіант скороченого викладу цієї праці Макса Вебера самим Толкотом Парсонсом. І там, мушу зазначити, усе коректно. Мене здивувала така розбіжність, і я вирішила зустрітися з автором перекладу — для того, щоб з'ясувати деякі незвичні для соціолога мовні нововведення. Зауважу, що значний внесок у видання перекладів Вебера зробив свого часу Олександр Погорілий, який під час підготовки до друку «Господарства і суспільства» разом із Анатолієм Єрмоленком та Анатолієм Ручкою входив до експертної групи Міжнародного фонду «Відродження», і вони попервах дійшли висновку, що доречніше вживати термін «соціологія розуміння», а не «розуміюча соціологія». Утім, далі цього процес не пішов, і пере-

¹ Ідеться про монографію під редакцією Г.В. Осипова, уперше видану 1976 року в колишньому СРСР як посібник із проведення конкретних соціальних досліджень.

клад готувався впродовж десяти років, за підтримки чотирьох фондів і спеціальних програм, одним із найкращих наших перекладачів з німецької мови Миколою Кушніром, з яким мені все ж таки вдалося зустрітися згодом. На моє запитання, чому не зазначено імені наукового редактора, відповідь була такою: «Всесвіт» не вважав за необхідне витратити на це кошти». Отже, титанічна праця над фундаментальною класичною працею з соціології була зведена просто до гарного перекладу з німецької, але без відповідного наукового змісту, про що я детально писала в статті «Загальна й економічна соціологія Макса Вебера українською». Цей приклад мене переконав у тому, що перекладачем не конче мусять бути сам соціолог, який тією чи іншою мірою володіє іноземною мовою, — тоді як без наукового редагування переклад спеціальної літератури може стати марною працею. Для видання Гіденса я мала змогу виконати переклад самостійно, проте, зважаючи на терміни підготовки, а також реальну загрозу випереджальної публікації цього підручника російською (про що мені вже було відомо), я вирішила доручити переклад фаховим перекладачам, до того ж двом — для оптимізації процесу підготовки до друку, а собі залишити тільки наукове редагування, оскільки без цього етапу якісне видання унеможливилось б. На цю роботу я витратила три місяці. Зверталася до колеґ, коли виникали якісь сумніви. Виправлень було внесено чимало, і, зрештою, я можу сказати, що обмежитися редагуванням перекладеного тексту виявилось вдалим рішенням, яке ще й збагатило мій професійний досвід. Як цей випадок з власного життя, так і знайомство з перекладом праці Вебера переконали мене в тому, що нам зовсім не обов'язково перекладати праці зарубіжних соціологів — для цього є фахівці, які швидко і добре зроблять свою справу. Натомість краще зосередитися на науковому редагуванні перекладу спеціальної літератури, яке потрібне завжди, а також удосконалюватися професійно, бо без нашої фахової компетентності довгоочікувані видання можуть утратити свого читача.

Третя, остання теза — про мову перекладу, а саме українську. Лише використання українських слів у викладі матеріалу не надасть текстові українського «звучання», якщо мовець думає російською. Правил структурної лінгвістики за Ф. де Сосюром та структурної антропології за К. Леві-Стросом ще ніхто не скасовував. Тому нам украй потрібен літературний редактор, бо часто тексти, написані українською, просто не читаються. Не робить текст більш «науковим» і впровадження в науковий обіг звичайної транслітерації — це радше свідчить про недостатній словниковий запас автора. Тут ідеться не про нав'язувану «неконсистентність», а саме про неузгодженість. Публікації російською мовою, якою принципово протягом тривалого часу послуговувались деякі наші українські колеґи, мають усі підстави стати непотрібними, у чому можна пересвідчитися, оновлюючи програми для аспірантів. На онлайнному семінарі з підготовки цих програм якось було зауважено, що зараз просто такий момент, а потім усе повернеться й буде, як раніше. *Ні, колеґи, не повернеться.* Може, не всі помітили, але, образно висловлюючись, змінилася клієнтська база. Як викладач, я часто рекомендую своїм студентам ознайомлюватися зі статтями наших науковців, які чомусь у часописі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» архівовано лише російською мовою. І ці (саме російськомовні) матеріали відмовляються

читати. Наприклад, статтю провідних українських соціологів Є. Головахи та Н. Паніної «Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до Помаранчевої революції» (2006) російською прочитав лише один студент магістратури з цілої групи, а решта відмовилися, незважаючи на важливість і значущість викладених у праці положень. Колеги, прийшло нове покоління — перевесники Незалежності. І я радо його вітаю. Тридцять років існування України як незалежної держави свою роль відіграли. А формування національної ідентичності та самосвідомості — це не лише тематичне наукове дослідження. Це емпірична реальність — і годі сперечатися. У нас попереду дуже багато роботи. Фахової і відповідальної.

АНДРІЙ ГОРБАЧИК,

кандидат фізико-математичних наук, професор кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Досвід перекладу опитувальника у міжнародному академічному порівняльному проєкті

Тема сьогоднішнього семінару є безперечно актуальною — адже ми рухаємося в напрямі інтеграції до європейської та світової соціологічної науки, а там англійська мова переважає навіть суто кількісно (зважаючи на число публікацій, конференцій, інтернет-форумів та ін.). Крім того, значною мірою з концептуальним, методологічним та методичним апаратом тієї чи іншої галузі науки ми ознайомлюємося саме завдяки англомовним джерелам — про що я можу з упевненістю судити стосовно методології та методів соціальних наук. Тому адекватне відображення відповідної термінології в українській мові є нагальною потребою.

Наведу прості, всім відомі й зрозумілі приклади. Перший: як правильно перекласти українською англомовні терміни “valid” та “validity”? Можливі такі варіанти: «обґрунтований» / «обґрунтованість» або ж звичні для нас кальки з англійської «валідний» та «валідність» (які, до речі, вживаються найчастіше). Наступне запитання: як правильно перекласти “quantitative / qualitative research”? Є кілька варіантів: «кількісні / якісні дослідження», «квантитативні / квалітативні дослідження» і навіть «кількісницькі / якісницькі дослідження». Який із них вважати «нормативним»? Те саме можна сказати про термін “grounded theory”. І подібних прикладів можна навести багато.

Один із варіантів розв’язання цієї проблеми — не перекладати, а просто використовувати кальку (чи транслітерацію) з англійської. Це доволі слушний

підхід, який довів свою спроможність. Саме таким шляхом пішли наші колеги зі сфери інформаційних технологій. І тому зараз ми маємо такі широковживані терміни, як «біт», «байт», «інтернет», «веб-інтерфейс» і навіть «комп'ютер», що вже повністю витіснив у текстах різного спрямування термін «ЕОМ» (електронна обчислювальна машина).

Ситуація, що склалася з термінологією в соціальних науках (зокрема в соціології), не є унікальною. Водночас потрібно шукати вихід — або використовувати запозичення/кальки з англійської (за умови згоди всіх або більшості членів фахової спільноти), або унормувати переклад (створити словники та означити визнані всіма варіанти перекладу). Таке впорядкування дуже важливе і для університетського викладання. Звичайно, вже є невеликі перекладні словники, є короткі термінологічні словники (глосарії) у багатьох монографіях та підручниках, але ця робота ще не завершена, тобто ми як спільнота фахівців ще не виконали її повністю.

Можна виокремити принаймні два підходи до перекладу будь-яких текстів — через «розуміння» та через «статистичне навчання», зокрема навчання нейронних мереж. Класичний підхід полягає в тому, що для перекладу тексту з мови «А» мовою «Б» має бути перехід від форми (синтаксису) тексту мовою «А» до змісту (семантики) цього тексту, а потім — викладення цього змісту новим синтаксисом мови «Б». Саме в такий спосіб спершу намагалися розв'язати проблему автоматичного перекладу. Але потім діяльність з автоматизації перекладу пішла іншим шляхом. Базою побудови систем машинного перекладу стала статистика та штучні нейронні мережі. Їх «навчають» автоматично на великих обсягах текстів, а також залучають до такого навчання людей (що, власне, і забезпечує елемент розуміння змісту текстів). Завдяки цьому виникли такі системи, як “Google Translate”, “Reverso”, “DeepL” тощо. Вони загальнодоступні, забезпечують переклад на рівні посереднього перекладача та постійно вдосконалюються. Цими системами користуються, без перебільшення, майже всі і користуються досить активно. Саме тому, на мою думку, найкращий спосіб перекладу термінів з англійської на українську полягає не стільки в укладанні словників (хоча, звісно, це робити треба), скільки в тому, щоб навчити саме такої термінології штучні нейронні мережі. А для цього треба написати багато текстів (саме багато) з перекладом цієї термінології та завантажити ці тексти в інтернет, щоб нейронні мережі їх «опанували».

Технології штучного інтелекту сьогодні надзвичайно популярні. Вже з'явилися навіть заклики, щоб системи LLM¹ (зокрема “ChatGPT”) самостійно перекладали анкети в багатомовних опитуваннях і навіть самостійно брали інтерв'ю у респондентів. З огляду на це хочу стисло поділитися власним досвідом перекладу опитувальників у великому міжнародному порівняльному проєкті. Йдеться про Європейське соціальне дослідження (European Social Survey/ESS), з яким пов'язана значна частина моєї професійної наукової біографії.

У проєкті ESS бере участь близько тридцяти європейських країн. У кожній країні люди послуговуються певною мовою (або кількома мовами). Згідно з

¹ Аббревіатура від “large language model” (велика мовна модель).

правилами ESS, якщо в країні принаймні 5% населення розмовляє мовою, відмінною від державної, то опитування має проводитися цією мовою теж. Однак робоча мова самого проекту — англійська. На нарадах національних координаторів обговорюють формулювання запитань для опитувальників, і ці обговорення можуть тривати до кількох годин. Обговорення відбуваються англійською, але з урахуванням можливих варіантів перекладу запитань. Важливим є те, як конкретне формулювання сприйматимуть в тій чи іншій країні, у контексті відповідної культури. Під час таких обговорень справді відбувається переклад через розуміння. Результатами обговорень є не тільки уточнені формулювання, а й рекомендації, підказки та пояснення для майбутніх перекладачів інструмента дослідження.

Переклад опитувальника мовами своєї країни здійснює відповідна національна дослідницька команда. Для перевірки якості та адекватності перекладу замість стандартного широковідомого підходу “back translation”¹ застосовують розроблену Джанет Харкнес процедуру TRAPD². У Європейському соціальному дослідженні так було від самого початку. Фундатори ESS Роджер Джовел та Макс Каазе розуміли, наскільки критичним є забезпечення адекватності та еквівалентності перекладу всіх компонентів дослідницького інструментарію в багатомовному європейському порівняльному проекті. Назва процедури TRAPD — це акронім від назв основних етапів перекладу: “Translation”, “Review”, “Adjudication”, “Pretesting” та “Documentation” (переклад, рецензування, уточнення та ухвалення рішення, попереднє тестування та документування). Сам переклад виконують незалежно щонайменше двоє кваліфікованих перекладачів, котрі також мають досвід роботи із опитувальниками. Ці переклади рецензують, їх порівнюють та ухвалюють рішення про остаточний варіант. Остаточний переклад обов’язково підлягає попередньому тестуванню. Водночас уся діяльність ретельно документується. У цій послідовності етапів наголос ставиться на колективній роботі. Рішення про остаточний варіант перекладу ухвалюють тільки після обговорення. Ба більше, якщо в кількох країнах використовують ту саму мову (наприклад, німецькою розмовляють і в Німеччині, і в Австрії, і в Швейцарії), то рекомендують докласти зусиль до узгодження перекладів, зроблених у кожній з цих країн. А для перекладу складних за змістом запитань, навантажених культурною специфікою, проводять когнітивні інтерв’ю.

У процесі попереднього тестування перевіряють якість інструмента — зокрема, наскільки чітко та однозначно респондент розуміє запитання та чи є потреба уточнювати що-небудь під час інтерв’ю. Після цього етапу переклад надходить до міжнародних агенцій, які теж оцінюють його якість та адекватність.

Отже, вся ця процедура в жодному разі не є продуктом застосування техно-

¹ Переклад документа, який раніше був перекладений іншою мовою, повторно мовою оригіналу.

² Докладніше див.: Harkness, J.A., Braun, M., Edwards, B., Johnson, T.P., Lyberg, L., Mohler, P.Ph., ... Smith, T.W. (Eds.). (2010). *Survey methods in multinational, multicultural and multiregional contexts*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

логії штучного інтелекту, а базується на комунікації фахівців високої кваліфікації та різних напрямів роботи.

Насамкінець два висновки з мого короткого виступу. Передовсім нам, як фаховій спільноті, потрібно стандартизувати вітчизняну термінологію нашої науки, створити термінологічні словники, видати їх і, що не менш важливо, навчити цієї термінології нейронні мережі систем автоматичного перекладу. Однак у перекладі опитувальника, який є чи не основним інструментом польової роботи, покладатися на автоматичний переклад неможливо. Діяльність на всіх етапах перекладу інструмента дослідження має бути обговорена й оцінена фахівцями.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Соціологічна наука Туреччини: коло досліджуваних проблем¹

Насамперед варто зауважити, що безпосереднє знайомство турків із соціологією відбулося в другій половині XIX століття, тобто за часів Османської імперії. Родоначальник соціології Огюст Конт приділяв значну увагу Туреччині, убачаючи в ній своєрідний міст між Європою та Азією. У своєму листі до Мустафи Решид-паші, видатного державного діяча епохи Танзимату² та поборника прогресивних реформ, О. Конт висунув низку пропозицій щодо модернізації Османської держави та висловив свою підтримку зусиллям, спрямованим на осучаснення тодішнього османського суспільства. Прихильників реформ — інтелектуалів та політичних активістів, що пізніше дістали назву «молодотурки», своєю чергою, надзвичайно приваблювала місія, що її Конт сформулював для соціології, — відвести людей від метафізики до позитивного (власне наукового) мислення, а отже, й до позитивного суспільства, яке складатиметься з людей із таким способом мислення. Реформісти сподівалися осучаснити економіку та державний устрій Османської імперії, побудувавши саме такий ідеальний тип позитивного суспільства. Соціологія в ті часи уявлялася як «слово (*logos*) про соціум» (*socius*); як дисципліна, зорієнтована або на ідеї (*idea-oriented*), або на

¹ Під час підготовки доповіді було використано такі матеріали: Artar, F. (2020, 7 Aralık). 30. *Yılında Sosyoloji Derneği*. Ankara, Türkiye: Sosyoloji Derneği; Çelebi, N. (2002). Sociology associations in Turkey: Continuity behind discontinuity. *International Sociology*, 17(2), 253–267; Gökçe, B. (2011, May 7). The Turkish Sociological Association: Celebrating 20 years. *Global Dialogue*. Retrieved from: <https://globaldialogue.isa-sociology.org/articles/the-turkish-sociological-association-celebrating-20-years>; Kocadağ, B. (2008). Türkiye’de Toplum Biliminin Öncülerinden: Hilmi Ziya Ülken. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 80–95; Zavalsız, Y.S. Nurettin Şazi Kösemihal’in Sosyoloji Anlayışı. *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 164–180. <https://dx.doi.org/10.7596/taksad.v5i4.590>, а також вебсайти згаданих у виступі журналів та електронні версії дослідницьких звітів.

² Доба суспільних реформ і прийняття першої конституції (*Kânûn-ı Esâsî*). Охоплює останню чверть XIX століття. Дослівно перекладається як «упорядкування».

дані (*data-oriented*), або на політику (*policy-oriented*) — як план та курс дій у певній сфері. Значний вплив на молодотурків справляли також учення Еміля Дюркгайма (передовсім його модель «органічного суспільства»), Герберта Спенсера та Джона Стюарта Міля. Прикметно, що перша стаття на соціологічну тематику (надрукована 1896 року) була саме про Спенсера. Її автором був Риза Тевфік. Першою виданою в Османській імперії книгою з соціології була перекладена турецькою мовою праця Селестена Бугле «Що таке соціологія як наука?» (“What is the science of sociology?”). А першим турецьким соціологом одноставно вважають Зію Ѓокалпа, ідеолога пантюркізму, політичного діяча та автора книг «Уроки з науки про суспільство» (“İlm-i İctima Dersleri”), «Підвалини тюркізму» (“Türkçülüğün Esasları”) «Тюркізуватися, ісламізуватися, модернізуватися» (“Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”) та ін. З. Ѓокалп був також співзасновником першої асоціації науковців Туреччини, до складу котрої входили й соціологи. Ця асоціація була створена 1913 року в Стамбулі. Вона мала назву «Товариство турецького знання» (*Türk Bilgi Derneği*), а однією зі своїх цілей визначала «підкреслення важливості позитивістської концепції науки, ґрунтованої на експериментуванні та спостереженні». Існувала ця асоціація близько року — до початку Першої світової війни. 1918 року було засновано другу соціологічну асоціацію під назвою «Професія «суспільствознавство» (*Meslek-i İctimai*), яка теж існувала недовго — до 1920 року, але встигла за цей час видати шість номерів однойменного наукового часопису.

Події Національно-визвольної війни 1919–1922 років¹ та проголошення Турецької Республіки (29 жовтня 1923 року) дали новий поштовх розвитку турецької соціологічної думки та інституціоналізації турецької соціології. У вищих навчальних закладах створювалися кафедри соціології (перша — у Стамбульському університеті), проводилися суспільствознавчі розвідки, видавалися філософські та соціологічні часописи. 1928 року з ініціативи Хильмі Зії Улькена та Сервета Беркіна було засновано Турецьке філософське товариство (*Türk Felsefe Cemiyeti*), членами якого теж були соціологи. У 1930-х роках викладачами соціології починають працювати науковці з інших країн — зокрема Німеччини та Франції. Турецькі соціологи, своєю чергою, долучаються до роботи міжнародних конференцій та конгресів.

Власне соціологічна асоціація Туреччини (*Türk Sosyoloji Derneği*) розпочала свою діяльність у грудні 1949 року, завдяки пропозиції щойно згаданого Хильмі Зії Улькена, котрий пізніше був обраний на посаду одного з віце-президентів Міжнародної соціологічної асоціації. Принагідно варто зауважити, що Х.З. Улькен відомий низкою наукових праць (як монографій, так і статей), котрі не лише сприяли розвитку інтересу до турецької суспільствознавчої думки, а й стали класикою турецької соціологічної літератури. Це, зокрема, «Суперечливість компромісів» (“Telifçiliğin Tenakuzları”), «Предмет і метод соціології» (“Sosyolojinin Mevzu ve Usulü”), «Галузі соціології» (“Sosyolojinin Dalları”), «Загальне суспільствознавство» (“Umumi İctimaiyat”), «Цінності, культура та мистецтво»

¹ Боротьба за незалежність і територіальну цілісність Туреччини після її поразки в Першій світовій війні та розпаду Османської імперії.

(“Değerler, Kültür ve Sanat”), «Гуманістичний патріотизм» (“İnsanî Vatanperverlik”), «Пробудження націй» (“Milletlerin Uyanışı”), «Спростування історичного матеріалізму» (“Tarihî Maddecilîğe Reddiye”) та ін. Учений також опікувався виданням «Соціологічного часопису» (“Sosyoloji Dergisi”), який виходив до 1960 року.

Як можна помітити, роботи Хильмі Зіі Улькена мають переважно теоретичне спрямування, тобто належать до “idea-oriented sociology”. Що стосується емпіричного напрямку турецької соціології (*data-oriented sociology*), то в його розвиток значний внесок зробив Нуретин Шазі Кьосемігаль, автор праць «Про устрій Туреччини» (“Türkiye’nin Düzeni Üzerine”), «Аналіз соціальної реальності» (“Sosyal Realitenin Analizi”), «Кібернетика, соціометрія, мікросоціологія» (“Cybernetics, Sociometry, Microsociology”) та ін. А становлення “policy-oriented sociology” здебільшого пов’язують із іменем Сабрі Ульгенера, учня відомого німецького суспільствознавця та економіста Герхарда Кеслера. Серед його доробку — книги «Склад розуму, інтелектуали та «-ізми» (“Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler”), «Світ моралі та менталітету в економічному рішенні» (“İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası”) та ін.

Новітня історія турецької соціологічної спільноти була позначена діяльністю ще двох професійних асоціацій — Турецької асоціації соціальних наук (створена 1967 року) та Соціологічної асоціації (заснована 1990 року, функціює й донині). Засновником та почесним президентом Соціологічної асоціації є Бірсен Їюкче, професорка Університету Хаджеттепе (Анкара), чинним президентом — Сибель Калайджиоглу. З 1993 року Асоціацією було зорганізовано дев’ять соціологічних конгресів, темами яких були: «Сучасні досягнення соціологічної науки», «Нові соціологічні виклики в світі та в Туреччині», «Міграція», «Поточні соціальні проблеми в Туреччині», «Соціальні трансформації та соціологічні підходи», «Світ, що змінюється, та нерівності» та ін. X Конгрес Соціологічної асоціації Туреччини відбудеться з 20 до 22 вересня 2023 року під гаслом «Суспільні вияви кризової доби» (“Krizler Çağının Toplumsal Hâlleri”).

Періодичним виданням Асоціації є «Часопис соціологічних досліджень» (“Sosyoloji Araştırmaları Dergisi”). Виходить двічі на рік. Статті друкуються турецькою та англійською мовами (так само, як і в інших соціологічних часописах). Останній номер з’явився на сайті журналу 30 квітня цього року. Матеріали часопису віддзеркалюють як культурну специфіку турецького суспільства (ставлення населення до безкоштовного користування громадським транспортом людьми похилого віку, моделі родинного виховання та розподілу обов’язків у турецьких сім’ях, ісламська мораль і громадянська релігія), так і глобальні проблеми та феномени (наслідки пандемії коронавірусу, соціальна вразливість, соціальна відповідальність, соціальна солідарність).

Окрім «Часопису соціологічних досліджень», у Туреччині видається низка наукових журналів із теоретичної та прикладної соціології, а також суміжних галузей знання. Це, наприклад, журнал «Соціологія» Стамбульського університету (“İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi”), «Міжнародний журнал академічних досліджень в галузі соціальних наук» (“Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi”), «Журнал досліджень суспільства й культури» (“Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi”), журнал «Думка та суспільство» (“Düşünce ve

Toplum Dergisi”), «Журнал соціальних наук Ускюдарського університету»¹ (“Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi”), «Журнал досліджень з націоналізму» (“Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi”) та ін.

Наведемо кілька заголовків статей: «Вплив миру на гендерну рівність: приклад держав — членів Європейського Союзу», «Використання ґрунтованої теорії (*grounded theory*)² в соціальних науках: вибірка сирійців, що перебувають під тимчасовим захистом, та дитячі шлюби», «Валідність та надійність турецької версії шкали соціальної допитливості» (*Social Curiosity Scale*), «Історико-матеріалістичний погляд на спонсорування західної класичної музики турецьким приватним сектором», «Щастя на макрорівні: критична дискусія щодо сумісності різних показників», «Дослідження зв’язку між задоволеністю працею та сприйняттям соціальної підтримки у науковців», «Застосування методу якісного порівняльного аналізу нечіткої множини в соціальних дослідженнях», «Нація та інтелектуали», «Сили супроти самогубства: історія, належність та духовність», «Роль засобів масової інформації у конструюванні суспільної пам’яті», «Дослідження зв’язку між економічним процвітанням, конкуренцією та інноваціями за допомогою аналізу панельних даних: приклад країн «Великої двадцятки», «Соціологічне дослідження військової служби за контрактом у Туреччині: професія, обов’язок чи спосіб життя?» та ін.

Окремою темою для турецьких соціальних дослідників стали переломні події в Україні — Револуція гідності, анексія Криму Російською Федерацією, збройний конфлікт на Донбасі та повномасштабна агресія Росії проти України. Історичне, політичне та соціокультурне підґрунття цих подій (починаючи з Переяславської ради) докладно висвітлено в дослідницькому звіті Айшегюль Айдингюн, професорки Технічного університету Близького та Середнього Сходу (Анкара). Звіт був підготований у вересні 2022 року для Центру євразійських досліджень і має назву «Аналіз російсько-української війни під соціологічним кутом зору»³.

«Російсько-українській кризі, що переросла у війну», було присвячене інтерв’ю професора Анкарського університету Ташансу Тюркера, яке він дав інформаційній агенції “Anadolu” 1 березня 2022 року. Осудивши російське вторгнення в Україну, Т. Тюркер водночас зауважив, що «українська війна — це насправді війна Китаю з Заходом». Відбувається зміна міжнародного політичного устрою і в цьому процесі (на думку Тюркера) програють Україна, Росія, Східна Європа та Євросоюз, тоді як Сполучені Штати Америки, Велика Британія та НАТО виграють.

¹ Перший у Туреччині тематичний університет у галузі охорони здоров’я та соціально-гуманітарних наук. Ускюдар — район в азійській (анатолійській) частині Стамбула.

² Цікаво, що термін “grounded theory” автори зазначеного матеріалу переклали як “gömülü teori”, що дослівно означає «похована/зарита теорія». Є й інший варіант, ближчий до оригіналу — “temellendirilmiş kuram” («обґрунтована теорія»).

³ Варто також згадати публічну лекцію «Російсько-українська війна: на порозі глобальної напруженості» (8 жовтня 2022 року), прочитану Кюршагом Гючем, викладачем Академії жан-дармерії та берегової охорони. Захід відбувся за підтримки громадської організації «Тюркські осередки».

Стаття професора соціології та політології Ахмета Озера¹, надрукована в газеті “Independent Turkish” теж у перший тиждень повномасштабної війни, виокремлює три основні причини російської агресії: побоювання Росії щодо власної безпеки (які виникли через розширення НАТО на схід), сподівання захопити й привласнити частину українських земель та встановити в Україні такий політичний режим, який буде вигідним для Росії. Що стосується Володимира Путіна, то його автор статті характеризує як «автократичного лідера, котрий прагне бути царем», та підкреслює, що «експансіоністські мрії» російської політичної верхівки (так само, як і боротьба глобальних сил, до яких належать США, НАТО, Китай та країни Заходу) здатні спричинити катастрофу в усьому світі. Посилаючись на географа-неомарксиста Девіда Гарві, А. Озер зазначає, що в ситуації з Україною ні США, ні НАТО, ні Путін правильно не чинять. Адже людство не може бути приреченим ні на капіталістично-імперіалістичний світопорядок, ні на постійну боротьбу за вплив та існування в умовах безроздільного панування певної сили.

На завершення свого виступу я би хотіла дати короткий опис загальнонаціонального моніторингового дослідження під назвою «Тенденції Туреччини» (“Türkiye Eğilimleri”). Проводиться цей моніторинг з 2011 року, виконавці — дослідницька група Університету імені Кадира Хаса² (Стамбул) та команда експертів компанії “Academetre”. У листопаді — грудні минулого року проходила дванадцята хвиля дослідження. Обсяг вибірки становив 1000 респондентів — громадян Туреччини віком старше 18 років, мешканців адміністративних центрів 26 ілів (провінцій) з усіх географічних регіонів країни. Метод дослідження — інтерв’ю віч-на-віч у оселі респондента.

Мета цього проекту полягає у відстеженні тенденцій у турецькій громадській думці стосовно минулих і поточних подій, а також очікувань щодо майбутнього. Анкета для заповнення містить такі розділи: «Соціально-демографічні характеристики респондентів» (стать, вік, рівень освіти, розмір домогосподарства, прихильність до тієї чи іншої політичної партії), «Ідентичності» (політичні погляди, релігійність, рідна мова тощо), «Туреччина та її проблеми», «Політика», «Вибори», «Економіка», «Міжетнічні відносини», «Терор і безпека», «Соціальні індикатори» та ін.

Розділ «Соціальні індикатори» об’єднує такі аспекти життя респондента/респондентки: читання книг, газет, перегляд телевізійних передач, відвідування театрів, кінотеатрів та різноманітних заходів, користування соціальними мережами, міграційні установки, ставлення респондента до ймовірного одруження своїх дітей з представниками іншої етнічної чи соціальної групи, з іноземцями, з тими, хто сповідує інші політичні погляди, має інший рівень освіти, не дотримується суворо всіх релігійних приписів, не є мусульманином, має низький дохід, є біженцем або шукачем притулку. Крім того, респондентові пропонують перелік суджень, з якими він має погодитися або не погодитися (наприклад, «Я не вестиму бізнес із людиною, чії політичні погляди відмінні від моїх, незалеж-

¹ Цей матеріал вийшов під назвою «Російсько-українська війна: на сцені та за лаштунками» (“Rusya-Ukrayna Savaşı: Perdenin Önü ve Arkası”).

² Турецький підприємець і благодійник.

но від того, наскільки прибутковим є цей бізнес», «Для країни добре, коли більшість громадян дотримується схожих поглядів», «Важливо дослухатися до думок людей, які відрізняються від моїх», «Змінювати свою думку — ознака слабкості» тощо). Респондент також має відповісти на запитання, наскільки щасливим він почувається, живучи в Туреччині. Згідно з даними опитування 2022 року, майже половина респондентів (48,7%) почувалися щасливими і дуже щасливими, 22,7% — нещасливими і дуже нещасливими, 28,6% відповіли, що не є ні щасливими, ні нещасливими. Якщо порівняти з попереднім (2021-м) роком, то кількість «щасливих респондентів» дещо знизилася — майже на 10%. Однак ці дані дещо втішніші, ніж, наприклад 2019 року, коли до щасливих і дуже щасливих відносили себе близько 40% опитаних.

Наостанок хотілося б відзначити, що дослідниця з Улудазького університету (м. Бурса) Вільдан Озкан виступала на Міжнародних соціологічних читаннях імені Наталії Паніної як учасниця конкурсу «Найкращий молодий соціолог року».

НАТАЛЯ ОТРИЩЕНКО,

*кандидат соціологічних наук, дослідниця Центру міської історії
Центрально-Східної Європи (Львів)*

Джейн Джейкобс зустрічає українське місто: переклад та редагування класики з урбаністики

У своєму виступі я хочу розповісти про особливості академічного редагування книги Джейн Джейкобс «Смерть і життя великих американських міст» (“The death and life of great American cities”), випущеної видавництвом “CANactions” навесні 2021 року. Підготовка цієї книги до друку стала для мене як викликом, так і відповідальністю, оскільки дала змогу оприсутнити в українському полі одну з ключових праць у сфері урбаністики та зафіксувати поняттєвий апарат для міських студій.

Мій постдисертаційний проєкт стосується трансформації містопланувальної експертизи у Львові з кінця 1970-х років, тож я орієнтуюся в тій термінології, яку використовують в Україні. Водночас, як учасниця міжнародних команд, що проводили урбаністичні дослідження в Україні, Польщі, Білорусі та Німеччині, я знайома з англійською академічною лексикою — адже саме цією мовою ми спілкуємося з колегами і описуємо результати своєї роботи. За підсумками міських літніх шкіл «Уявлення і досвіди», до яких я долучалася як викладачка і організаторка впродовж 2015–2018 років, ми видавали англо- або українськомовні публікації (а книга про літню школу в Любліні «Відкрита форма» вийшла взагалі тримовною¹), тому я будувала свою роботу саме на цьому досвіді. Для

¹ Матеріали для цього видання було опубліковано англійською, польською та українською мовами.

мене академічний переклад — це насамперед побудова зв'язків між різними контекстами, зокрема географічними та хронологічними, а щодо книги Джейкобс ще й міждисциплінарними, бо її праця стосується і планування, і соціології, і антропології, і економіки міст. Тому переклад її роботи не тільки вимагає досконалого володіння обома мовами, а й передбачає певну перекладацьку чутливість.

Передовсім ідеться про **чутливість до контексту, в якому з'явився текст**. Це означає не лише реалії конкретного часу, а й слововжиток, який у минулому міг мати інші конотації. Наприклад, поняття на позначення різних рас, згадуваних в оригіналі як “Whites” і “Blacks”, після консультацій з колегами з Освітнього центру з прав людини були перекладені як «білошкірі» та «чорношкірі». Безперечно, слід брати до уваги й особливості стилю автора чи авторки, який є результатом його/її залучення у різні «мисленнєві колективи», якщо послуговуватися поняттям, котре запропонував мікробіолог та один із піонерів соціології науки Людвік Флек. Джейн Джейкобс переїхала до Нью-Йорка під час Великої депресії і жила в цьому місті до 1968 року. Вона навчалася у Школі загальних студій (School of General Studies) Колумбійського університету, а згодом працювала журналісткою в різних виданнях. У першій половині 1950-х Джейкобс перейшла до редакції журналу “Architectural Forum” і почала писати статті про конкретні урбаністичні проекти. Робота над цими матеріалами змусила її критично подивитися на модель модерністського міського планування, яка домінувала в повоєнній Америці. Ця модель передбачала чіткий розподіл функцій міського простору, поєданого магістралями, а також автомобілецентризм та роботу у великому масштабі. Хоча Джейкобс описувала сферу, в якій не мала формальної кваліфікації, завдяки своїй уважності й тому, що в соціології називають «соціологічною уявою» та «залученим спостереженням», вона змогла вгледіти ті хиби, які були непомітні для експертів «усередині поля». У цьому контексті можна згадати про «епістемологічні переваги маргінальності», як висловилося про щойно згаданого науковця Людвіка Флека (котрий був полонізованим львівським євреєм) історикиня Марсі Шор.

Джейкобс мала цю перевагу — вона була жінкою і молодою матір'ю. Її тексти зверталися до щоденних досвідів різних людей, а концептуальний апарат відрізнявся від тогочасної містопланувальної догми. Це дозволяло їй помічати речі, які для професіоналів-чоловіків зазвичай залишалися поза полем зору. Книга, про яку я розповідаю, постала на основі лекції, яку Джейкобс виголосила в Гарвардському університеті й спершу переробила у статтю «Центр міста для людей», а згодом за кошти Фондації Рокфелера доопрацювала в Новій школі (New School)¹ і видала 1961 року.

Інша чутливість, яка важлива під час перекладу, — це **чутливість до траєкторії життя тексту**. «Смерть і життя великих американських міст» викликала жваву дискусію одразу після своєї появи. Досить критичну оцінку цій роботі дав соціолог Льюїс Мамфорд, назвавши її у своїй розлогій рецензії «сумішню

¹ Приватний дослідницький університет у Нью-Йорку. Був заснований 1919 року під назвою «Нова школа соціальних досліджень» (The New School for Social Research).

сенсу і сентиментальності, зрілих суджень і школярських помилок». А місто-планувальні кола взагалі сприйняли книгу вельми негативно — і багато нападів було не стільки критикою запропонованих ідей, скільки образливими висловлюваннями на адресу самої Джейкобс, яку називали «домогосподаркою з Грінвіч-віллідж»¹ і «божевільною дамочкою».

Книга вийшла друком на початку 1960-х і разом з низкою інших важливих урбаністичних текстів, як-от «Образ міста» (“The image of the city”) Кевіна Лінч та «Мешканці міських сіл» (“The urban villagers”) Герберта Ганса, радикально вплинула на дискусію про місто. Приблизно через десять років ідеї Джейкобс назавжди змінили практики містопланування, а представники руху нового урбанізму називають її своєю натхненницею. У документальному фільмі “Citizen Jane. Battle for the city” ефект від «Смерті й життя великих американських міст» порівнюють зі значенням 95 тез Мартина Лютера, які він (за легендою) прибив до дверей Замкової церкви у Вітенберзі. Ба більше, застосований письменницею метод залученого спостереження і заклик уважно дивитися на повсякдення стали аксіоматичними для міських досліджень. З плином часу також прийшла менш емоційна і більш виважена критика. Наприклад, варто звернути увагу на те, що в тексті майже не йдеться про культурні відмінності між різними групами містян і містянок. Окрім того, авторка часто екстраполює свій досвід на життя в Нью-Йорку загалом, хоча це місто є досить унікальним навіть для американського контексту.

Книгу перевидавали понад 50 разів у різних країнах. Її перекладали іспанською, португальською, французькою, німецькою, нідерландською, шведською, польською, турецькою, російською, литовською, італійською, чеською, болгарською, словенською, китайською, японською та фарсі (за результатами пошуку в соціальній мережі книголюбів “Goodreads”). 2002 року Американська соціологічна асоціація вручила Джейкобс нагороду “Outstanding Lifetime Contribution”, що вказує на визнання її внеску в академічну дискусію. Саме тому було важливо, щоб ця книга також звучала українською мовою. Переклад ми робили за виданням “Modern Library” 1993 року, тож редагування мало враховувати життя авторки опісля, особливо стосовно тверджень про будь-що «останнє». Скажімо, у вступі йдеться про те, що її остання (і тут я роблю примітку «на момент написання передмови») книга — це “Systems of survival” («Системи виживання», побачила світ 1993 року). Далі я роблю ще одне уточнення, що після цього Джейкобс написала «Природу економік» (“The nature of economies”, 2000) і «Темні віки попереду» (“Dark age ahead”, 2004).

Третій аспект чутливості стосується **локалізації перекладу в новому контексті** — у разі книги «Смерть і життя великих американських міст» йдеться про шістьдесят років після видання, а також про країну, яка мала досвід державного соціалізму та централізованого планування. В Україні була і є своя містобудівна традиція з розвинутою термінологією, яку слід враховувати під час перекладу. Крім цього, потрібно одночасно уникати як редуccionізму, так і приписування авторці ідей, яких вона не висловлювала.

¹ Квартал на західному боці Нижнього Мангетена.

Чому цей текст залишається важливим, попри десятиліття від моменту публікації? По-перше, він закладає підмурівки дискусії про людиноцентричне містопланування — ті праці, які ми зараз цитуємо і перекладаємо в полі міських студій (наприклад, «Міста для людей» Яна Гейла, «Будувати і жити: етика міст» Річарда Сенета, «М'яке місто: щільність забудови для щоденного життя» Девіда Сіма), значною мірою спираються саме на доробок Джейкобс. По-друге, розглядуваний текст залишається обов'язковим читанням для західних освітніх програм з урбаністики, тому важливо, щоб українські студенти і студентки теж мали до нього доступ. По-третє, я вважаю, що нам потрібно привносити більше жіночих голосів у теоретизування. Серед мислительок, які вплинули на соціологічне поле, крім Джейн Джейкобс, можна згадати Маріанну Вебер, Джейн Адамс, Ганну Арендт, Арлі Расел Гохшильд, Барбару Адам, Саскію Сасен та інших. Зрештою, багато ідей Джейкобс залишаються актуальними і можуть бути реінтерпретовані в сучасному контексті (наприклад, міркування про «руйнівні гроші» чи стосунки між експертами та громадськістю).

Я почала працювати над книгою як редакторка у розпал пандемії коронавірусу, коли ми безпосередньо засвідчили смерть знелюднених міст. Тоді ідеї Джейкобс про активне життя тротуарів, цінність спільних просторів, а також про потребу в доступному житлі набули особливого звучання і нагадували про важливість цього тексту.

У своїй роботі я використовувала *різні інструменти* — деякі з них залишилися видимими у фінальному макеті, інші ж слугували «для внутрішнього використання». Переклад робили дві перекладачки, тому важливо було уніфікувати термінологію. Ми уклали і постійно доповнювали спільний словник, де в першій колонці розташовували слова чи фрази з англомовного оригіналу, а в другій — варіанти українських відповідників. Перекладачки працювали у Google-документі, тож я могла коментувати у реальному часі — саме ці коментарі були основним простором, де ми узгоджували всі спірні моменти. Ті місця, в яких я зробила видимими для читачів і читачок редакторські рішення, — це вступ і примітки в фінальному тексті. Наприклад, у тексті йдеться про ідею «відсортувати» певні культурні чи громадські функції та очистити їхні відносини з повсякденним містом. Я уточнила, що «сортування функцій» — це відбір або виокремлення одних конкретних способів використання простору і відхилення інших. Я бачила свою роль як роль провідниці, котра знайомить з авторкою і час від часу щось з'ясує, — адже мені хотілося, щоб нова аудиторія почула авторський голос, особливо такий сприйнятливий і уважний, як голос Джейкобс.

Наведу кілька прикладів понять, які ми спільно з перекладачками вирішили використовувати в українській версії книги «Смерть і життя великих американських міст». Загалом праця Джейкобс — це виклик практиці “urban planning”. Попри те, що в українській академічній традиції поширений термін «містобудування», а також розрізнення, яке сама Джейкобс проводить, коли лише декілька разів використовує поняття “city building”, в українському перекладі йдеться саме про *містопланування* або просто планування: «Системи мислення, на яку б об'єктивність вони не претендували, ґрунтуються на емоційних ос-

новах і цінностях. Розвиток сучасного містопланування та реформи житлового будівництва емоційно базувався на похмурому небажанні сприймати концентрацію людей у місті як бажане явище», «Жоден інший досвід не може замінити знання місцевості у плануванні, незалежно від того, чи є планування креативним, координаційним або прогнозувальним».

Інші важливі поняття стосуються сегментації міського простору на “neighborhoods” і “districts”. У цьому разі ми говоримо про різні масштаби, тому послуговуємося поняттям «квартал», коли йдеться про простір кількох вулиць: «Повсякденне життя звичайних людей значною мірою залежить від їхніх кварталів». Якщо ж йдеться про більше просторове утворення, то використовуємо поняття «район»: «Основна функція успішного району — посередництво між необхідними, але за своєю сутністю політично безсилими вуличними кварталами та властиво потужним¹ містом у цілому. [...] Чи стане район із достатньою потенційною силою ефективним і корисним як орган демократичного самоврядування — багато в чому залежить від того, чи подолано ізоляцію занадто малих кварталів у його межах».

Книга критикує модерністський підхід, який передбачає поділ функцій, а натомість пропонує змішане зонування та врахування основних (*primary use*) і вторинних (*secondary use*) способів використання простору: «...коли є поєднання основних способів використання, важить насамперед щоденний, рутинний процес змішування людей»; «Люди автоматично сортуються за маршрутами, які перетинаються занадто рідко, так що різні способи використання, навіть розташовані дуже близько один до одного в географічному плані, на практиці виявляються буквально заблокованими один від одного». Важливо, що Джейкобс пише не про абстрактні функції простору, а про людський вимір життя міста.

Істотні труднощі у нас із перекладачками виникли щодо терміна “turf”, яке дослівно означає «дерен». У цьому разі йдеться саме про переклад сенсу, використаного в розумінні певної території, яку контролює соціальна група. Саме тому ми вирішили застосувати поняття «покриття»: «За системою “покриття”, у її історичній формі, одна банда привласнює певні вулиці, житлові проекти або парки — а часто це поєднання всіх трьох, вважаючи їх своєю територією. Члени інших банд не можуть увійти до зони “покриття” без дозволу банди, що володіє нею, інакше наражають себе на небезпеку».

Одне з тих понять, яке найчастіше цитують із праці Джейкобс, — це “eyes on the street”. Власне, це синекдоха² на означення людської присутності та соціальних взаємодій, тому ми переклали зазначений вислів як «очі вулиці»: «Розповідаючи про безпеку міських тротуарів, я згадувала про необхідність існування в тому мозку, що за “очима вулиці”, майже несвідомого припущення про загальну підтримку... На позначення цього припущення про підтримку використовують

¹ Тобто власне потужним.

² Один із тропів (образних мовних зворотів), для якого характерне вживання назви частини замість цілого.

одне коротке слово — довіра». Процитований фрагмент містить згадку про довіру, якій зараз приділяють значну увагу в соціологічному теоретизуванні. У книзі Джейкобс це поняття є процесуальним і таким, що виявляється у міському повсякденні.

Соціальний географ Роман Цибрівський у своїй статті «Незважаючи ні на що, вона продовжувала» (матеріал вийшов 2018 року) говорить про те, що Джейкобс «потрібна нам тепер більше, ніж будь-коли, адже... є зразком завзятості, мужності та здорового глузду для чоловіків і жінок. Вона є прикладом того, як низові ініціативи можуть боротися проти сили та впертості влади». Я переконана, що її книга потрібна нам сьогодні, у 2023-му, коли Україна обороняється у війні, яку розв'язала Росія. Адже наша країна сповнена надій і показує, як низова самоорганізація може ефективно давати відсіч. Ця книга нам буде потрібна й після перемоги, коли розпочнеться масштабна відбудова і постануть ризики появи «руйнівних грошей» та надмірної централізації. Зрештою, слова Джейкобс про те, що «реальні люди неповторні, вони вкладають роки свого життя у значущі стосунки з іншими неповторними людьми й не є взаємозамінними. Відірвані від своїх стосунків, вони знищуються як ефективні соціальні істоти — іноді ненадовго, іноді назавжди», я зараз перечитую в контексті масового вимушеного переміщення. Ця теза нагадує про те, що відбудувати простір недостатньо — потрібно наповнити його соціальним життям і перезібрати зв'язки між людьми.

ОЛЬГА БУРОВА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України; національний представник Всесвітньої асоціації дослідження громадської думки (WAPOR) від України

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Спеціалізований розмовний клуб англійської мови як засіб підвищення рівня мовленнєвої компетентності соціологів

Досконале володіння іноземною мовою — одна з ключових вимог до сучасного дослідника. Особливо це стосується англійської, яка вже багато років поспіль є мовою міжнародного спілкування в царині науки. Нинішні вимоги до кваліфікації наукових працівників передбачають знання іноземної мови на рів-

ні не нижче B2 («незалежний користувач»)¹. Однак, незважаючи на те, що більшість сьогоднішніх науковців вивчали англійську мову і в школі, і в університеті, їхні знання виявляються недостатніми. Насамперед дається взнаки брак повноцінного іншомовного середовища та розмовної практики. Дослідники також зазнають чималих труднощів із перекладом наукових статей та анотацій англійською мовою.

Клуб англійської мови для соціологів, що розпочав свою роботу в грудні 2014 року (куратор — старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, кандидат соціологічних наук та випускниця Київського інституту перекладачів Ольга Бурова), передусім мав на меті допомогти науковим працівникам Інституту соціології подолати прогалини між вивченням мови і активним користуванням нею. До завдань клубу входило: підвищення рівня володіння англійською серед науковців-соціологів, покращення їхніх розмовних навичок, збільшення словникового запасу та здобуття вмінь академічного письма англійською мовою.

На **першому** етапі роботи клубу обговорювалися такі теми: «Привітання. Знайомство», «Моя професія», «Історія створення Інституту соціології», «Мої захоплення», «Англійські прислів'я і приказки про працю та їхні еквіваленти в українській мові», «Подорожі», «Як справити позитивне враження на співрозмовника», «Життя у великому місті», «Що ми робимо для збереження природи», «Події в Україні та в світі» та ін. На заняттях, окрім того, переглядали і коментували відеоматеріали з серії “TED Talks” та “BBC Learning English — 6 Minute English”. Учасники клубу вчилися вести діалог, висловлювати власну думку, обстоювати свою позицію англійською мовою.

Другий етап полягав у вивченні фахової лексики та фразеології. На заняттях використовувалися такі посібники, як «Англійська мова для науковців» (автор — О.М. Ільченко), “Scientists converse and communicate” (В.В. Калюжна, О.Й. Букреева, М.А. Якимчук), “English academic writing for students and researchers” (Т.В. Яхонтова), “English for writing research papers” (А. Wallwork). Особлива увага зверталася на адекватність перекладу соціологічних термінів, специфіку вживання граматичних форм та синтаксичних конструкцій, типових для англійської наукової мови.

Наприклад, «дослідження» перекладається на англійську як “research” і означає саме процес дослідження. Цей іменник не має форми множини в англійській мові. Для позначення наукової праці, в якій досліджується якесь питання, вживають словосполучення “research study” (множина — “research studies”). Словосполучення «на ринку праці» слід перекладати як “in the labour market” (а не “on the labour market”), «в інтернеті» — “on the Internet” (а не “in the Internet”), на «фото/картині» — “in the photo/picture”. Антонімом до прикметника “pertinent” («такий, що стосується справи») є “irrelevant”. “Impertinent” означає «неввічливий, грубий». Еквівалентом терміна «соціологічне опитування» є здебільшогого

¹ Докладніше див.: Рівні володіння мовою: глобальна шкала. (s.a.). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Отримано 11 липня 2023 року з: <http://www.univ.kiev.ua/ua/resources/tests4>

“social survey”, хоч «опитувальник» перекладається як “questionnaire”. “Humanitarian” в англійській мові — це не фахівець у галузі гуманітарних наук, а людина, що надає гуманітарну допомогу, опікується соціальними проблемами, тобто працює на благо людства. Це також гуманіст, який визнає людину найвищою цінністю, як-от Мати Тереза, Махатма Ганді, Мартін Лютер Кінг, Альберт Швейцер та багато інших. Певні мовні звороти, як-от «у статті аналізується...», «на діаграмі показано...», «у таблиці наведено...» тощо, перекладаються на англійську реченням в активному стані (“the paper analyses ...”, “the graph shows ...”, “the table presents/reads ...”, etc.).

На цьому етапі учасники клубу також училися складати описові та розширені анотації до наукових текстів.

Наступний етап був присвячений публічним виступам та презентаціям. Аналізувалися найпоширеніші помилки під час створення слайдів: невідповідність стилю презентації темі виступу; перевантаженість текстом (“too much information”); використання кількох гарнітур шрифтів; надто малі або великі літери; кольори, що не узгоджуються один з одним; анімаційні ефекти, які відвертають увагу слухача від змісту виступу, а також брак чіткої структури. Опрацьовувалися різні стилістичні прийоми, що допомагають зробити презентацію ефективнішою: зіставлення (*simile*), метафора, протиставлення (*contrast*), алітерація, риторичні запитання тощо. Увагу звертали на те, як слід застосовувати невербальні засоби в публічному виступі (гучність і темп мовлення, інтонація, паузи, наголошування важливої інформації, міміка, жести, зоровий контакт з аудиторією) для кращого сприйняття слухачами викладеного матеріалу. Співробітники Інституту готували презентації з теми дослідження та практикували свої виступи. Крім того, на засідання клубу запрошували колеґ, які вже мали досвід виступів на міжнародних конференціях. Було також проведено семінари з ділового спілкування та специфіки оформлення англомовної ділової кореспонденції (О. Максименко), з кількісних та якісних методів дослідження (С. Дембіцький) та культурної специфіки соціальних досліджень.

У межах клубу організовувалися вебінари та онлайнві конференції із зарубіжними колеґами. Так, у липні 2016 року відбувся круглий стіл із дослідниками Бедфордширського університету (Велика Британія), на якому обговорювали різні аспекти виходу Сполученого Королівства з Європейського Союзу. Коментарі учасників було опубліковано в часописі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»¹.

Клуб англійської мови для соціологів продовжував свою роботу і в 2017–2019 роках. Співробітники Інституту опановували, серед іншого, мистецтво написання мотиваційних листів та складання ґрантових заявок для дослідницьких проєктів.

¹ Круглий стіл “Britain under Brexit”. (2016). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 227–232.

НАТАЛІЯ МАЙСТРУК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Значення наукових мереж для інтеграції України у європейський та світовий науковий простір¹

Сьогодні Україна, перебуваючи у стані тотальної війни, найбільшою мірою відчуває на собі наслідки глобальних трансформацій, численних суперечностей та деформацій у різних сферах життєдіяльності соціуму. Як зазначив Президент Національної академії наук України, академік НАН України Анатолій Загородній, «трагічні події, які нині відбуваються в нашій державі, ще раз довели, наскільки наука та інновації є важливими чинниками не лише цивілізаційного розвитку суспільства, а й здатності його до захисту і збереження загальнолюдських цінностей. Тому саме наука повинна відігравати одну з ключових ролей у відродженні України».

Процес формування європейського науково-дослідницького простору, в якому Україна відіграє роль потужного гравця, триває вже понад десятиліття. Можна згадати, наприклад, проект реорганізації провідних українських університетів у дослідницькі структури (відповідно до положення Кабінету Міністрів України «Про дослідницький університет» від 17.02.2010), на базі яких було створено навчально-наукові центри — як осередки науки, освіти та інновацій. Вагомою складовою сучасного етапу активізації цього процесу стало створення мережових консорціумів, об'єднаних у Європейський дослідницький простір (ERA). Їхніми цілями були: а) пошук і використання можливостей для підтримки всіх напрямів науково-дослідницької діяльності та співпраці між університетами, бізнесом, науково-дослідницькими центрами, органами державного управління; б) покращення динаміки міждисциплінарних досліджень; в) підвищення якості людських ресурсів та збільшення чисельності працівників науково-дослідницької сфери, залучення європейських та світових фахівців у вітчизняний дослідницький процес; г) посилення дослідницьких потужностей для

¹ Під час підготовки виступу було використано такі матеріали: Майструк, Н.О. (2011). Глобально-локальні тенденції у науково-освітньому просторі. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право, 2(10), 86–90; Національна академія наук України. (2020, 23 липня). *Європейська хмара відкритої науки як глобальний інструмент наукових досліджень* [Інтерв'ю віце-президента НАН України академіка Анатолія Загороднього газети «Світ»]. Отримано з: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6661>; Президент НАН України академік Анатолій Загородній: «Саме наука має відігравати ключову роль у відродженні України». (2022, травень). *Світ — всеукраїнська газета для науковців і освітян*, сс. 1, 4; Шевченко, А. (2018, 26 жовтня). «Досягнення» України у сфері цифровізації науки. *Дзеркало тижня*. Отримано з: https://zn.ua/ukr/science/dosyagnennya-ukrayini-u-sferi-cifrovizaciyi-nauki-292176_.html. Також було проаналізовано сайт «Урядовий портал».

створення економіки знань. 2017 року на Саміті країн G7 було рекомендовано розвивати відкриту науку¹ та глобальні дослідницькі та е-інфраструктури. Нова рамкова програма FP9 має на меті реалізувати нову концепцію розвитку ЄС під назвою «Відкриті інновації — відкрита наука — відкритість до світу».

Розвиток глобального інформаційного суспільства потребував створення науково-освітніх мереж, зокрема на основі ґрид-структур² — міжнародних, національних або регіональних об'єднань інститутів у віртуальні організації задля проведення спільних наукових досліджень у різних галузях. Можна навести багато прикладів функціонування мережевих структур, підґрунтям яких є ґрид-технології: пан'європейська науково-освітня мережа GEANT, Європейська ґрид-інфраструктура (EGI), мережа для вчених Департаменту енергетики США (ESnet), Український національний ґрид (УНГ), Українська науково-освітня телекомунікаційна мережа (URAN)³ та ін. УНГ бере активну участь у міжнародній співпраці ще з 2011 року, об'єднуючи зусилля українських та європейських учених через створення спільних проєктів. Між УНГ та EGI у грудні 2011 року було підписано Меморандум про взаєморозуміння на технологічному рівні, а в березні 2019-го Україна приєдналася до Ради Європейської ґрид-інфраструктури. Загалом Український національний ґрид — це е-інфраструктура⁴ для розподілених обчислень та оброблення даних на базі координації й управління ресурсами. Об'єднує 26 українських наукових установ та університетів.

У січні 2018 року Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердив план заходів щодо її реалізації. Одним із напрямів цифрового розвитку країни було визначено участь у розбудові Європейської хмари⁵ відкритої науки (EOSC)

¹ Як зазначається на сайті Державної науково-технічної бібліотеки України, відкрита наука — це міжнародний рух, метою якого є зробити наукові дослідження, наукові дані та їхнє поширення доступними для всіх категорій зацікавлених осіб.

² Початкове значення слова “grid” — «сітка, що складається з горизонтальних і вертикальних ліній, що перетинаються» (як на географічній карті).

³ FP — Framework Programme, GEANT — Gigabit European Academic Network, ERA — European Research Area, EGI — European Grid Infrastructure, ESnet — Energy Science Network, URAN — Ukrainian Research and Academic Network, EOSC — European Open Science Cloud.

⁴ Згідно з Концепцією реалізації державної політики розвитку українських е-інфраструктур до 2023 року, е-інфраструктура — це окремий різновид цифрових інфраструктур, головним завданням яких є отримання, зберігання, інтеграція дослідницьких даних, управління ними, глибинний аналіз цих даних, візуалізація, створення моделей на їхній основі, інші види оброблення наукової інформації та даних, а також послуги обчислення та комунікації, які надаються через використання мережі «Інтернет» і можуть здійснюватися, не обмежуючись рамками однієї інституції.

⁵ Під хмарою в цьому контексті розуміють технологію, яку використовують для спільних інструментів з оброблення даних. Однак, як зауважив Президент НАН України А. Загородній, «концепція EOSC охоплює не тільки технологічну інфраструктуру, а й є частиною відкритої науки в Європі — від інфраструктур і даних до послуг і навичок, які мають сприяти створенню конкурентноспроможної економіки даних і знань у глобальному світі».

та Європейської інфраструктури даних. Також наголошувалося на необхідності скорочення технологічного розриву у вітчизняній науці, розвитку та підтримки е-інфраструктур для досліджень і гармонізації з європейськими та світовими науковими ініціативами з відкритої науки й відкритих інновацій. 8 жовтня 2022 року Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки», який став ще одним кроком на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції України

Невіддільним складником інтеграції України у європейський науковий простір є проектно-грантові програми ЄС, зокрема «Горизонт 2020» та «Горизонт Європа». У реалізації цих програм активну участь беруть як Національна академія наук України, так і провідні українські університети. Серед них варто відзначити: Національний університет «Львівська політехніка» — співорганізатора трьох міжнародних форумів у межах проекту «Ініціатива ЄС “Східне партнерство”: можливості для України» (за підтримки програми «Еразмус +», напрям Жана Моне)¹, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», завдяки якому було проведено серію тренінгів з європейської інтеграції, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Чорноморський національний університет імені Петра Могили та ін.

Висновки. Глобалізація комунікативного та інформаційного просторів сприяла, з одного боку, набуттю ними глобального статусу та розширенню соціальних можливостей, з іншого ж — створила певні виклики. Одним із таких викликів стала побудова Європейського дослідницького простору, долучення до якого потребувало адаптації та інтеграції різноманітних ресурсів, зокрема людських. Його формування відбувалося за допомогою різноманітних мережевих технологій як на базі соціальних мереж, блогосфери та віртуальних спільнот, так і на основі науково-освітніх ґрид-мереж, що дало змогу урізноманітнити та структурувати інформаційні обміни за різними ознаками (зокрема професійними); поширити та популяризувати наукові ідеї, знання, технології, інновації, а також створити «додану вартість» завдяки великій кількості учасників взаємодії.

¹ Програма імені Жана Моне — це одна з освітніх програм Європейського Союзу, мета якої полягає в підвищенні рівня знань та поінформованості суспільства в Євросоюзі та поза його межами з питань європейської інтеграції. Жан Моне (1888–1979) — французький економіст, політик і дипломат, який започаткував комплексне економічне планування в Західній Європі після Другої світової війни.

МАРІЯ ГАСАНЕНКО,

незалежна дослідниця

Особливості спілкування зі штучним інтелектом. Соціологи, політологи, соціальні психологи, маркетингологи, лінгвісти чи програмісти? Хто, як і якою мовою проводитиме опитування «штучних інтелектів»¹ у майбутньому?²

У своїй доповіді я розглядатиму проблеми перекладу під час спілкування зі штучним інтелектом та його історичними прообразами, аналізуватиму доступ українського населення до штучного інтелекту (зокрема, до електронних перекладачів), а також імовірність змін у частоті контактів та мовних налаштуваннях під впливом міграції. Крім того, я спинюся на діях, які перешкоджають спілкуванню зі штучним інтелектом у тій чи іншій ситуації. У своїх дослідженнях я використовувала методи деконструкції, статистичний аналіз, спостереження, аналіз текстових документів та експеримент. У тексті доповіді поруч із термінами наведено посилання на теоретико-інформаційні джерела для пояснення контексту, а фрази про виявлені проблеми з перекладом виділено напівжирним шрифтом. Штучний інтелект узагальнено називатимемо AI (абревіатура від “artificial intelligence”). AI вже досліджують науковці різних галузей різними методами. Програмісти та лінгвісти — одні з основних творців AI. Перші продовжують створювати *істинний штучний інтелект* — RAI, або Real AI, відмінний від звичайних AI, тоді як другі відповідають за якість перекладених та згенерованих штучним інтелектом текстів.

Завдяки електронним перекладачам та технологіям зв'язку сучасна наукова та міжкультурна комунікація відбувається майже моментально, без затримки в часі та просторі, хоча ще 2,6 млн років тому первісна людина кидалася камінням і тільки починала розмовляти³. Надалі люди закарбовували усні мови в писемну та друковану форми. А в XX сторіччі, після відкриття електрики, дослідження властивостей напівпровідників та винайдення пластичних матеріалів, науковці створили комп'ютер та первісні мови програмування. Четверта сходинка — розповсюдження мобільних комунікаторів та низки мов програмування. На п'ятому, сучасному етапі еволюції науковці завершили прищеплювання мовлення та інших навичок камінчикові, знайденому первісною людиною, і створили AI.

¹ Пристроїв зі штучним інтелектом, якими користується респондент.

² Під час підготовки доповіді було проаналізовано дані з вебсайтів Державної служби статистики України, Міністерства соціальної політики України та Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

³ Докладніше див.: Горянський, О. (2019, 5 червня). Знаряддя праці первісні люди виготовляли 2,6 млн років тому. *Урядовий кур'єр*. Отримано з: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/znyaryaddyaprasi-pervisni-lyudi-vigotovlyali-26-ml>

В Україні застосування AI не заборонено¹. Штучні інтелекти імітують у комп'ютерному просторі дії людини, виявляють ознаки надлюдини, суперрозуму, що знає багато природних мов, шукають інформацію в мережі «Інтернет», грають у шахи, малюють та римують, точно орієнтуються в фізичному просторі.

Паралельно з технічним розвитком у культурному просторі еволюціювали прообрази AI, які з дитинства формують у нашій підсвідомій уяві майбутній фізичний простір свого існування. У традиційних усних та книжкових казках знаходимо героїв, що допомагають людям: це Джин із арабської казки, Золота Рибка та Шука з німецьких казок, Злидні із української «Казки про злидні» та інші. А сьогодні ми зустрічаємо прообрази AI у мультиплікаційних та ігрових фільмах. Деконструкція героїв мультсеріалів різних країн показує, що предмети, антропоморфи та симбіонти виховують дітей, рятують світ, дають інформаційні довідки, товаришують з головними героями та вільно розмовляють мовами цих героїв (табл. 1).

Таблиця 1

**Мовленнєві можливості прообразів штучних інтелектів
(на прикладах героїв мультсеріалів)**

Властивості персонажа мультфільму (у співвідношенні зі штучним інтелектом)	Назва персонажа, спостережувані характеристики та виконувані дії			
	Розмовляє, але невербально	Не розмовляє	Відповідає на запитання вголос	Розмовляє з людиною
Має ознаки AI	Ведмідь: грає в шахи, доглядає за дитиною. Розмір природний, більший за людину	Амулет: орієнтується в просторі, виконує роль перекладача. Оцінює вчинки дитини. Його не потрібно заряджати	Чарівне дзеркало: функціює як пошуківик, його не потрібно заряджати. Розміри різні	Симбіонт із талісманом: довідник, кишеньковий друг. Знає мови інших світів, рятує світ
Не має ознак AI		Піжама з амулетом		Собаки-рятувальники
		Симбіонт-метелик		Собака-друг

Джерело: дослідження автора. Вибіркою слугували багатосерійні (35 і більше серій) мультиплікаційні стрічки різних країн, адаптовані для українськомовного населення.

¹ Докладніше див.: Андреев, П.Ю., Дубовой, О.В., & Дубовой, В.В. (2022). Сучасний стан цифрової трансформації та штучний інтелект як засіб цифровізації освітнього процесу в галузі фізичної культури і спорту. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 3(351), 116–126. [https://dx.doi.org/10.12958/2227-2844-2022-3\(351\)-116-126](https://dx.doi.org/10.12958/2227-2844-2022-3(351)-116-126); Карчевський, М.В. (2017). Правове регулювання соціалізації штучного інтелекту. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 2(78), 99–108; Пилипчук, В.Г., Баранов, О.А., & Гиляка, О.С. (2022). Проблема правового регулювання у сфері штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*, 29(2), 35–62.

Проблем із перекладом у прообразів AI немає, а для головних героїв вони дуже зручні — не потребують особливого догляду, на відміну від, наприклад, електронної іграшки «Тамагочі», хоча психологічна залежність усе одно спостерігається.

Як і казкові прообрази, сучасний електронний суперрозум відповідає на запитання багатьма мовами і виконує роль інформаційного каналу, якому довіряють складні пошуково-перекладацькі запити. Навчання спілкуванню з наявними AI, після якого змінюється ставлення та довіра до AI, є цілком доступним. Для впевнених мережевих користувачів AI можуть стати засобом масової комунікації.

Є два види доступу до AI-сайтів: *індивідуальний*, прив'язаний до IP-адреси, логіна чи адреси електронної пошти, та *груповий*. **Сучасні AI дають змогу вибрати мову для спілкування.** Доступність AI сьогодні забезпечується через електронні пристрої з інтернет-зв'язком, кількість яких у домогосподарствах постійно зростає з 2010 року (згідно з даними Держстату України). Зокрема, 2018 року¹ мобільних електронних пристроїв із доступом до AI в українських домогосподарствах було більше, ніж стаціонарних: у середньому 203 мобільні телефони на 100 домогосподарств, 35 ноутбуків і 19 планшетів проти 37 персональних комп'ютерів.

Мабуть, кожен із нас має домашнього *електрофаворита* або кількох домашніх *електроулюбленців*. Такі улюбленці працюють цілодобово, допомагають нам удень і вночі: пральна машина, під'єднана до інтернету, надсилає повідомлення про стан води та питає дозволу розпочати прання, електричний чайник співає пісеньку, коли закипить, а смартфон іноді виконує функцію звичайного будильника. Електроприлад або пристрій із доступом до AI буває *індивідуальним*, якщо цим пристроєм користується одна людина, *сімейним* (тобто домашнім улюбленцем родини) та *колективним*, якщо фізичний доступ до нього мають різні люди.

Утім, попри зручність сучасних електроулюбленців, людство продовжує діяти *вінтажно* (зокрема, користуватися неелектричними предметами, що мають сучасні електричні аналоги). Вінтажні дії належать до третьої історичної сходинки²: наприклад, тридцять років тому, до комп'ютерної ери, у статистичних установах України відповіді респондентів підраховувалися вручну — достатньо було мати ручку та папір.

Вінтажна поведінка також може бути частиною *історичної реконструкції*, коли людина (чи група людей) повністю занурюється в певну атмосферу та відтворює певну подію після дослідження історичних деталей. Історична реконструкція деколи близька до *екстремальної поведінки*, але відмінна від неї за метою. Екстремальна дія вчиняється як у стані афекту, вимушено, так і добровільно — задля спортивного інтересу або привернення уваги. Приклад екстремальної дії — фридайвінг, який існував ще в прадавні часи. Дії, що виникли в перший історичний період і продовжують існувати в нашій повсякденній ре-

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, а також Автономної Республіки Крим.

² Згідно з виокремленими на початку доповіді етапами еволюційного розвитку мови та комунікації.

альності, належать до *традиційних*: це усне мовлення, піша проща, пішохідний туризм¹, переселення.

Навесні 2014 року почалися неочікувані переміщення великих кластерів та населення з чотирьох східних і південних прикордонних територій України, а починаючи з лютого 2022 року, просторові зсуви громадян 13 північних, східних та південних прикордонних територій України «переворухили» населення багатьох країн світу. Наприклад, станом на 31 березня 2023 року в Німеччині налічувалося близько 1,1 млн біженців з України (27% від загального числа), у Польщі — 977 тис. (25%). Що стосується внутрішніх переселенців, то їхня кількість сягнула 4,8 млн осіб (дані за січень 2023-го)². Точки прибуття для всіх цих людей відмінні як за мовою, так і за економікою. **Цілком імовірно, що частота контактів тих, хто виїхав до певної країни, з лінгвістичними штучними інтелектами збільшиться, а мова комунікації зміниться. Решта населення країни не матиме проблем з перекладом.**

Певна річ, зміна території та умов проживання, економічного, мовного та культурного простору істотно впливає на можливості доступу до штучного інтелекту, на потребу в перекладі, у рекламуванні та навчанні основ AI, а також на довіру та ставлення до AI.

Вияви AI в соціальній площині очевидні і можуть бути досліджені соціологами: це обізнаність із AI, частота контактів із ним, довіра до штучного інтелекту, задоволення від процесу користування штучним інтелектом, доступність навчання основ AI, мова інтерфейсу тощо. Маркетинг, соціальна психологія та політологія використовують схожі індикатори та додають специфічні, як-от імідж штучного інтелекту, привабливість інтерфейсу та реклами. Програмісти вивчають технічні відмінності AI-програм, швидкість роботи, зручність пошуку та захищеність. Лінгвісти, філологи та перекладачі перевіряють якість роботи AI з текстом, беручи до уваги стиль, образні вислови, запозичені слова, жаргонізми, спеціалізовані терміни та близькість до «живої» мови³.

¹ Докладніше див.: Генкуленко, Б.Ю., & Хмара, М.А. (2023). Етапи та зміст підготовки туриста до спортивно-оздоровчої подорожі. В *Актуальні проблеми розвитку освіти в сфері туризму, фізичної культури та спорту. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (21–22 березня 2023 р.)* (сс. 16–19). Хмельницький: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія; Машкова, О.В., & Богадьорова, В.С. (2014). Види екстремального туризму. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Географічні науки*, 1, 89–94.

² Докладніше див.: В Україні офіційно зареєстрували 4 867 106 переселенців. (2023, 10 січня). *Укрінформ*. Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3649695-v-ukraini-oficijno-zareestruvali-4-867-106-pereselenciv.html>; Найбільше українських біженців серед країн ЄС проживає в Німеччині, на другому місці — Польща. (2023, 12 травня). *Інформаційне агентство «Волинські новини»*. Отримано з: <https://www.volynnews.com/news/all/naybilshe-ukrayinskykh-bizhentsiv-sered-krayin-yes-pozhyvaye-v-nimechchini-na-druhomu-mistsipolshcha->; Шиліпук, О.Я., & Лободзинська, Т.П. (2017). Кластер: життєвий цикл та особливості розвитку в Україні. *Приазовський економічний вісник*, 5(05), 229–234.

³ Докладніше див.: Локайчук, С. (2017). Термінологічні питання в публікаціях академіка Агатагела Кримського. *Лінгвостилістичні студії*, 7, 91–100; Стеблюк, Н.Ф., & Копейкіна, Є.В. (2019). Технології штучного інтелекту в маркетингу. *Приазовський економічний вісник*, 3(14), 462–466.

Значний інтерес становить також дослідження багатоваріантності впливу AI на людей під час спілкування. У такому дослідженні респондентами є користувачі AI, але опитувати потрібно не їх, а ті штучні інтелекти, з якими вони спілкуються. На деяких етапах опитування (табл. 2) виникають труднощі: втрачається анонімність під час під'єднання інтернету та повербанку інтерв'юера до пристрою респондента (пп. 3, 4); опитування залишає «сліди», історію (п. 5); крім того, **не варто перекладати інструменти соціолога з однієї руки в іншу**, одночасно тримаючи пристрій респондента та фіксуючи відповіді AI (п. 7); не завжди бажаним є фізичний контакт інтерв'юера з чужою власністю (пп. 1, 12).

Таблиця 2

**Орієнтовна інструкція для інтерв'юера — алгоритм дій
під час опитування AI**

Умовні назви етапів	Зміст дій
Підготовчий	Ознайомтеся з анкетною, перевірте технічну готовність: кабелі, зарядженість повербанку, наявність інтернет-зв'язку, гігієнічні набори. Сплануйте та знайдіть необхідну цільову аудиторію та респондента. Привітайтеся з обраним респондентом.
1. Дозвіл	Поінформуйте респондента про час, запланований для опитування, і спитайте дозволу на фізичний контакт із його власністю.
2. Гігієна	Продезинфікуйте руки, надягніть легку маску, що вільно пропускає звук. У разі відмови у безпосередньому контакті з пристроєм попросіть респондента ставити ваші запитання самостійно.
3. Зарядка	Електронний пристрій респондента має бути достатньо зарядженим. Запропонуйте на час розмови під'єднатися до вашого переносного повербанку або до розетки.
4. Інтернет	Запропонуйте респондентові доступ до інтернету, якщо у нього немає «безліміту»
5. Попередження	Попередьте респондента, що навіть одне ваше запитання може змінити логіку пошуку після опитування.
6. Привітання	Завітайте на AI-сайт та привітайтеся: <i>«Привіт! Я тимчасовий співрозмовник, представник компанії (назвіть свою компанію). Ми проводимо опитування інтелектуальних систем. Результат опитування — це узагальнені відповіді, без посилання на IP-адресу. Хочу поставити два запитання. Якщо Ви мене зрозуміли, напишіть “Так” і чекайте на запитання».</i>
7. Опитування AI	Акуратно та зручно для респондента фіксуйте отримані відповіді. Подбайте заздалегідь про всі необхідні для цього інструменти. Важливо, щоб чужий електронний пристрій не падав під час опитування і щоб на нього не потрапляли краплі води.
8. Подяка AI	Після отримання відповіді на останнє запитання висловіть подяку: <i>«Кінець опитування від компанії (зазначте назву компанії). Поставлено два запитання. Дякуємо за відповіді!»</i>
9. Гігієна	Запропонуйте респондентові антисептичний засіб, щоб він міг продезінфікувати пристрій, з яким Ви контактували.

10. Від'єднання від живлення	Від'єднайте пристрій від розетки або повербанку, віддайте власникові його кабелі та заберіть свої.
11. Від'єднання від інтернету	Від'єднайте пристрій від інтернету. Віддайте власникові його кабелі та заберіть свої.
12. Повернення пристрою	Віддайте пристрій людині, у якої Ви його брали.
13. Подяка респондентів	Висловіть респондентові подяку за участь.

Джерело: дослідження автора. Проведено вісім інтерв'ю природною мовою на робочому місці респондента та на вулиці. AI були опитані через п'ять персональних комп'ютерів, два ноутбуки та один айфон.

Домашнє завдання. Перевірте, будь ласка, наявність української мови в налаштуваннях будь-якої AI-програми, доступної для ваших стаціонарних або мобільних електронних любленців. Бажано обирати пристрій-фаворит.

**Теми усних виступів та надісланих презентацій
від решти учасників науково-практичного семінару
«Або знайду свій шлях, або прокладу його сам»**

Досвід перекладу в контексті французько-української співпраці наукових шкіл архетипіки (Едуард Афонін, Українська школа архетипіки, Київ)

Компаративні особливості англійської та німецької мов як знакових систем та семіозисів у контексті наукового перекладу (Юрій Романенко, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Типові помилки перекладу та міжмовні омоніми — на прикладі польської мови (Наталя Сидяченко, Київський національний лінгвістичний університет)

Переклад та рецепція — на прикладі перекладів творів П'єра Бурдьє (Сергій Йосипенко, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; Оксана Йосипенко, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України)

Адаптація поняття “agensy”: від мовного запозичення до натуралізації (Данило Судин, Український католицький університет, Львів)

Науково-комунікаційні заходи Австралійської соціологічної асоціації (The Australian Sociological Association): Тиждень соціальних наук (Social Sciences Week) та «Година чаювання» (TASA Tea Time) (Ольга Максименко, Інститут соціології)

Отримано 11.08.2023